

Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske

Kult frigijske Kibebe, rimske Velike Majke Bogova, i njezina miljenika Atisa potvrđen je nizom predmetnih i epigrafskih izvora na hrvatskome povijesnom prostoru u rimsko carsko doba. Najrašireniji je bio na obalnome području današnje Dalmacije, koja je bila dijelom istoimene rimske provincije. Manji broj potvrda potječe iz Istre (X. italska regija) i sjeverne Hrvatske (Panonija). Izvori posvjedočuju službeni karakter kulta u urbanim središtima, zatim javna i privatna svetišta, kultne svečanosti i obrede te sljedbenike među kojima su arhigal, svećenici, pripadnici kolegija dendrofora i vjerske zajednice, kognacije. Na temelju podataka koje nude izvori sudi se o naravi, zastupljenosti i širenju kulta te o njegovim nositeljima, a naposljetku se po prvi put raspravlja o Kibelinim misterijskim obredima na hrvatskome povijesnom prostoru.

Predmetni izvori

Kult frigijske Kibebe, rimske Velike Majke Bogova (*Mater Deorum Magna*) prenesen je na italsko tlo 204. godine prije Krista, o čemu svjedoče literarni izvori.¹ Od vremena cara Klaudija, koji je kultu dao službeni karakter, započelo je njegovo intenzivno širenje po Rimskome Carstvu. Na hrvatskome povijesnom prostoru prve se potvrde kulta Velike Majke i njezina miljenika Atisa bilježe u vrijeme ranoga Carstva, i to u Hrvatskom primorju i Dalmaciji, koji su bili dijelom rimske provincije Dalmacije, te u Istri koja se nalazila u 10. italskoj regiji (*Venetia et Histria*). Na sjeveru, koji je pripadao provinciji Panoniji, najraniji se spomenici datiraju u 2. stoljeće. Katalozi koji sadrže oko 120 različitih predmetnih i epigrafskih izvora vezanih uz kult Velike Majke Kibebe svjedoče da je zaista ostavila duboki trag.² Prihvaćanje kulta Velike Majke nije bilo rezultat radikalnih

¹ Šest antičkih autora detaljno opisuje dolazak Velike Majke Kibebe u Rim: Tit Livije (XXIX, 10-11 i 14), Ovidije (*Fast.* IV, 249-348), Silije Italik (*Pun.* XVII, 1-47), Apijan (*Hann.* 232. 1 – 237. 2), Herodijan (I, 11, 3-5) i car Julijan Otpadnik (*Or.* V, 159 B - 160 D). Detalje, pak, vezane uz dolazak spominju Varon (*De ling. Lat.* VI, 15), Ciceron (*De har. resp.* 26. i 27, *Pro Cael.* 34), Diodor Sicilski (*Bibl.* XXXIII, 34), Strabon (XII, 5, 3), Propercije (IV, 11), Valerije Maksim (I, 11, 8), Plinije Stariji (*Nat. hist.* VII, 120, P. 3. 11), Stacije (*Silv.* I, 245-246), Tacit (*Annal.* IV, 64), Svetonije (*Tib.* 2), Minucije Feliks (*Oct.* VII, 1), Arnobije (*Adv. nat.* VII, 49, 1) i Amijan Marcellin (XXII, 9). Vidi Vilogorac Brčić 2009.

² Potpuni katalog spomenika, njihove interpretacije te bibliografija o kultu na hrvatskome povijesnom prostoru kod NIKOLOSKA 2007. i 2010, VILOGORAC 2013.

promjena, već postupnog asimiliranja rimske religioznosti s autohtonom tradicijom i duhovnim potrebama stanovništva. Akvileja je važno središte koje je posredovalo širenju kulta u Dalmaciji i Panoniji, međutim, ne smijemo zaboraviti niti izravne utjecaje s Istoka te iz dunavskih provincija, čiji su duhovni sustavi u mnogome djelovali na njegov lokalni razvoj.

Koja je bila autohtona duhovna tradicija na koju su se Kibela i Atis mogli nadovezati? Nezakcijski je primjer najslikovitiji pokazatelj lokalnog naslijeđa. Nezakcij je bio ne samo upravni, već i duhovni centar Histra sve do 177. g. pr. Kr. kada je to postala Pola.³ Nezakcijska plastika od prapovijesti ukazuje da se u tom kulturnom centru još od neolitika štovala Božica Majka i da su se ondje slavili obredi misterijske naravi. Pored apstraktnih geometrijskih motiva nailazimo i na figuralni prikaz o kojemu se može razmatrati u usporedbi s neolitičkim figurama iz Čatal Hüyük.⁴ Božičin karakter zaštitnice poljodjelstva umnogome je pomogao prihvaćanju Kibelina kulta.⁵ U Istri, a naročito u Liburniji, štovana su brojna autohtona ženska božanstva plodnosti što se dovodi u vezu s istaknutim položajem žena u tamošnjem društvu koje je orijentirano zemljoradnji i stočarstvu.⁶ Ondje su uvjeti bili idealni da se Velika Majka Kibela lako uklopi u postojeći duhovni sustav.

U rimsko doba metroački kult cvao je u obalnim, lučkim središtima, izvan kojih se nigdje nije osobito proširio. U nekim važnim urbanim središtima dosad uopće nije potvrđen, primjerice u Naroni ili Epidauru, gdje bi se svakako mogao očekivati. Dalmatinska je prijestolnica kulta bila Salona, u kojoj je stolovao vrhovni svećenik, arhigal. U Istri je Kibelin kult dominirao u Poli i Nezakciju. Kulturno središte X. italske regije po svemu sudeći bila je kolonija Tergeste, gdje su potvrđeni metroon i sjedište arhigala. U provinciji Panoniji je, sudeći po brojnosti i kvaliteti nalaza, prijestolnica kulta bio Karnunt. Kult je ostavio velikoga traga i u Akvinku, Petoviju i Brigeciju, međutim, valovi utjecaja u Panoniju dolazili su i s tračkog područja. U provinciji Panoniji zasad nema arheoloških nalaza kulturnih građevina. Što se tiče dijela hrvatskoga povijesnog prostora koji je bio dio panonskih pokrajina, možemo pretpostaviti da je metroon postojao u Mursi. Na to navodi mramorni kip Velike Majke za koji se pretpostavlja da je ondje bio smješten. Zbog specifičnih predmetnih izvora zaključujemo da je u Sisciji naročito bio cijenjen Atis.

Službeni status kulta Velike Majke potvrđen je u Seniji, gdje je nađen božičin hram pod svetištem današnje katedrale Blažene Djevice Marije. Posvjedočen je

³ STARAC 1999, 8-9.

⁴ KUKOČ 1987; KOVAČ 1993.

⁵ Često u njezinoj ikonografiji vidimo simbole poput roga obilja i klasja žita. U Rimu je nazivana Agrarijom (GRAILLOT 1912, 118), a u Akvileji Cererijom (VERMASEREN 1978, 220; SFAMENI GASPARRO 1985, 84).

⁶ ALFÖDY 1961, 307-319; KUNTIĆ-MAKVIĆ 1982, 156; KURILIĆ 1995, 56.

ostacima arhitekture, dvama božičinim kipovima te natpisom gdje je nazvana Uzvišenom (*Augusta*). Izvori svjedoče da su hramovi Velike Majke postojali u Jaderu, Arbi, Skardoni, Saloni, Sisciji, Mursi, a na niz lokaliteta gdje su nađene potvrde kulta (Burnum, Rider, Andetrij, rimsko naselje u Škripu na Braču) nemamo čvrstih arheoloških dokaza za svetišnu arhitekturu. Službeni položaj kulta u Saloni najizravnije potvrđuje činjenica da je ondje živio arhigal, božičin vrhovni svećenik. U Saloni se nalazio službeni božičin hram, čija lokacija nije pouzdano utvrđena. Epigrafski izvori potvrđuju i niz privatnih svetišta u Saloni i salonitanskom ageru.

Malo je cjelovito očuvanih kipova Velike Majke: fragmenti ili obezglavljeni kipovi najčešći su nalaz i na hrvatskome povijesnom prostoru. Božica je najčešće prikazana u kanoniziranom «agorakritovskom» stilu,⁷ kao što je i u ostalim rimskim provincijama: sjedi na prijestolju odjevena u hiton i himatij, a kraj nje su dva lava. Među kipovima Velike Majke s hrvatskoga povijesnog prostora ima zaista jedinstvenih primjeraka. Najreprezentativniji su svakako iz Senije.⁸ Jedan je ikonografski vrlo specifičan: božica je prikazana kako sjedi na hridi, okružena različitim životinjama. Sudeći po dimenzijama senijskih kipova i kvaliteti izrade vrlo je vjerojatno da su krasili tamošnji božičin hram. J. Medini ih datira krajem 1. ili sredinom 2. stoljeća, dok ih je N. Cambi na osnovi tehničkih karakteristika datirao stoljeće kasnije. U Saloni je zasad pronađeno sedam mramornih božičinih kipova⁹ i svi su prilično oštećeni vjerojatno još u antičko doba kada su, nakon prihvaćanja kršćanstva, devastirani spomenici poganskih kultova. Božica je prikazana kako okrunjena sjedi na svome prijestolju, u pratnji vjernih lavova. Kipovi su manjih dimenzija što ujedno ukazuje na njihov zavjetni karakter (Sl. 1 i 2).¹⁰ Specifičnost je *cista mystica* kao dodatni atribut koji se prepoznaje na dva Kibelina kipa.¹¹ Način obrade salonitanskih spomenika jasno ističe provincijalnost i navodi na opravdanu tvrdnju da je u Saloni postojala umjetnička radionica iz koje su proizašli svi Kibelini kipovi otkriveni u gradskom ageru. Usporedba tih kipova s onima iz Senije ukazuje na bitne razlike. Senijski su znatno kvalitetnije izrađeni, najvjerojatnije uvezeni s Istoka.¹² Moglo bi se pretpostaviti da je Salona, za razliku od Senije, imala uvjete za vlastitu izradu.

⁷ Kipar Agorakrit izradio je čuveni Kibelin kip za njezin hram u Ateni.

⁸ DEGMEDŽIĆ 1952, 252-4; GLAVIČIĆ 1968, 20 i dalje; MEDINI 1978, 734-739, pl. 143, 147, 149-151; MEDINI 1981, br. 4, 5; VERMASEREN 1989, 129, 130; CAMBI 1993; CAMBI 2005B, 123-124, Sl. 184, 185, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 2. 1-1. 2. 4, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 62-63.

⁹ MEDINI 1981, br. 44-50.

¹⁰ Fotografije koje donosimo u radu, a kojima nisu istaknuti autor ili izvor, snimila je I. Vilogorac Brčić zahvaljujući dopuštenjima Arheološkog muzeja u Splitu i Arheološkog muzeja Istre.

¹¹ Medini 1981, 46-46, *Nikoloska* 2007. i 2010, I. 1. 18-19, *ROMIS, Met. Sal.* 3-4.

¹² N. Cambi je na temelju ikonografije te činjenice da su izrađeni od penteličkog mramora pretpostavio da su atenski podrijetla (2005b, 123-124).

Iz Istre je poznat samo jedan mramorni kip (Sl. 3) iz 1. ili iz prve polovice 2. stoljeća pronađen u blizini Nezakcija.¹³ Kibela je prikazana kako sjedi na prijestolju s fino obrađenim, tordiranim oblim rukohvatima na kojima su lavlje protome. Božici nedostaju glava i obje podlaktice. Uz desnu njezinu nogu nalazi se zmija koja ističe božičin htonički karakter. Smatra se da figura predstavlja sinkretizam Velike Majke Kibe i Dobre Božice (*Bona Dea*).¹⁴ V. Girardi Jurkić usporedila je ovaj kip s reljefom iz Stobija, na kojem Velika Majka naslanja ruke na glave lavova. Ipak, imajući na umu Kibelinu ikonografiju (*LIMC*, VIII, 1), rekli bismo da je kip iz Nezakcija zaista poseban te da nema adekvatne analogije.

Mramorni kip Kibe iz Murse (Sl. 4)¹⁵ nalikuje opisanim senijskim kipovima i ističe se kvalitetom izrade. Božica je na prijestolju, odjevena u hiton i dugački himatij čiji je kraj prebačen preko krila. Nedostaju glava i ruke, a noge su postavljene na leđa ležećeg lava. Vrlo je moguće da je kip stajao u svetištu.¹⁶

Jasna sinkretizacija istočnjačkih kultova može se pratiti na skupini lavljih kruništa panonsko-noričkih nadgrobnih stela. Nekoliko nije nađeno u Hrvatskoj. Amalgamizacija simbola na njima jasno ilustrira razmjenu duhovnih ideja srodnih kultova misterijskog karaktera. Kruništa u sredini imaju različite reljefne prikaze, najčešće portreta, a akroteriji su u obliku lavova koji pod šapama drže ovnujske glave.¹⁷ Najčešći su središnji prikazi glava bradatog muškarca (Serapis?), mladića s frigijskom kapom ili Meduze.¹⁸ U nekoliko slučajeva ženska glava među lavovima interpretirana je kao Kibelina. Lavlja je kruništa proučavao P. Selem,¹⁹ smatrajući da bi se likovni prikazi na njima mogli pripisati egipatskim kultovima (Serapis, Amon). B. Migotti, pak, u prikazu lava koji nadvladava ovna vidi metaforu Kibe i Atisa te time podrazumijeva simboliku ponovnog rađanja.²⁰ Prepoznaje se ideja o besmrtnosti duše koja je u suglasnosti s nadgrobnim karakterom navedenih spomenika.²¹

¹³ GIRARDI JURKIĆ 1999, 3. 8. 3.

¹⁴ O navedenom sinkretizmu vidi više u BROUWER 1978, 142-159.

¹⁵ PINTEROVIĆ 1967b, 67-79, tab. 1; SELEM 1980, 207f, 15, pl. XXXVII; VERMASEREN 1989, n° 124; TOTH 1989, n° 111.

¹⁶ Terakotna ženska statueta iz Murse također se pripisivala metroačkom kultu (PINTEROVIĆ 1967b, 72; SELEM 1980 209, 17, pl. XXXVIII; VERMASEREN 1989, N° 125; TOTH 1989, n° 112, NIKOLOSKA 2007. i 2010, III. 2. 1, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 169-170). Pretpostavlja se da prikazuje upravo Kibelu, iako nema pouzdanih dokaza. Božica sjedi na prijestolju i ima na glavi veo koji se spušta pored koljena i seže do poda.

¹⁷ U katalog panonskih metroačkih spomenika I. Tóth uvrstio je i skupinu s navedenim motivom (1989, *Appendix*, 116-119).

¹⁸ Osim portreta na lavljim su kruništima prikazivani kalathos, cista i šiškarka.

¹⁹ SELEM 1980, 58.

²⁰ GREGL & MIGOTI 2000.

²¹ Specifičan ikonografski fenomen rimskoga doba u dunavskim provincijama zavjetne su pločice kulta Dunavskog konjanika (ISKRA – JANOŠIĆ 1966, 49-68). Središnji lik prikazan na

Za razliku od likovnog prikazivanja božice Kibebe, koje je prilično kanonizirano, prikaz boga Atisa brojnih je varijacija i bogate simboličke strukture. Do danas je izrazito malo epigrafskih izvora koji bi potvrdili Atisov kult, u Hrvatskoj ih nema, pa se o njegovu karakteru može suditi samo prema literarnim i predmetnim izvorima. Najbrojniji Atisovi spomenici nađeni su u Dalmaciji. To su reljefni prikazi, mramorni i brončani kipovi.

Moguće je da se najraniji Atisovi prikazi nalaze na tilurijskim stelama vojnika 7. legije iz prve polovice 1. stoljeća²² – likovi Istočnjaka u tipičnome tužnom stavu mogli bi predstavljati frigijskoga boga.²³ Imajući na umu da je Salona bila duhovni centar provincije Dalmacije, razumljivo je zašto najveći broj Atisovih nalaza potječe upravo iz navedenog grada i njegova agera, i to iz najšireg mogućeg kronološkog raspona. Za sada su poznata četiri Atisova kipa za koja se smatra da su proizvod salonitanske radionice.²⁴ Ostali dalmatinski kipovi koji se pripisuju Atisu nađeni su u Traguriju,²⁵ na lokalitetu Medviđa,²⁶ a poznat nam je i jedan iz Tarsatike.²⁷ Iz Salone potječu i dvije brončane Atisove statuete,²⁸ te dvije brončane applike u obliku glave Istočnjaka/Atisa iz 2. ili 3. stoljeća,²⁹ dok je zaista lijepi

pločicama je Velika Božica flankirana jahačima. Božica je, čini se, orijentalnog podrijetla, međutim, možda njezin ženski lik predstavlja opći koncept Velike Božice. Povezanost božice i konjanika pratimo i na nezakijskoj prapovijesnoj plastici.

²² Stela nepoznatog jahača (MEDINI 1981, br. 75); Stela Gneja Domicija (*CIL* III 2710=9726; MEDINI 1981, br. 77; TONČINIĆ 2004, br. 12, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 12. 3-4, VILOGORAC BRČIĆ 2012, I. 40-41, NIKOLOSKA 2013, 509-510).

²³ Vidi rad «Tužni Istočnjak na rimskim nadgrobnim spomenicima s hrvatskoga povijesnog prostora» u ovom svesku.

²⁴ Pored tri poznata Atisova kipa (MEDINI 1981, br. 51-53, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 24, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 71, *ROMIS, Metr. Sal.* br. 19-11) imamo još jedan novootkriveni (CAMBI 2003, 513, fig. 3).

²⁵ Glava manjeg kamenog kipa (R. SCHNEIDER, *AEMO* 9 (1885), 57; GRAILLOT 1912, 493, bilj. 1; MEDINI 1981, br. 26; VERMASEREN 1989, 150) i ulomak Atisova kipa (MEDINI 1981, br. 27; VERMASEREN 1989, 151, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 10. 2, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 72).

²⁶ MEDINI 1977, 195-205; MEDINI 1978, 747-750, Tab. 156, 1-3; MEDINI 1981, br. 22; VERMASEREN 1989, 144, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 8. 1, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 66. M. Suić je smatrao da je na prostoru Medviđe bila rimska Hadra (1980, 247, 2003, 65), a J. Wilkes da je na Gradini u blizini Medviđe bila Sidrona koja je postala municipijem najkasnije za Hadrijana (1969, 216, prema njemu Starac 2000, 97). S. Čače je za Sidronu tvrdio da se nalazila na mjestu gradine kod zaseoka Milanko na području Medviđe (1985, 816).

²⁷ GRAILLOT 1912, 491; MEDINI 1993, 2.

²⁸ Nagi Atis oslonjen na stup (MEDINI 1981, br. 54, VERMASEREN 1989, 163, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 27, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 71, *ROMIS, Metr. Sal.* br. 12); i Atis s rastvorenim tunikom (MEDINI 1981, br. 55, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 28, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 71, *ROMIS, Metr. Sal.* br. 13).

²⁹ MEDINI 1981, br. 56, 57, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 29-30, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 71, *ROMIS, Metr. Sal., Add.* 6)

primjerak brončanog Atisa tipa *hilaris* pronađen u Andetriju.³⁰ Smatra se da je posebno štovanje Atisa u okviru provincije Dalmacije postojalo u Enoni. Ondje se šest brončanih aplika u obliku glave Istočnjaka pripisuje Atisu, kao i glava boga s frigijskom kapom, izrađena od bijelog vapnenca.³¹ Aplikacije su bile prilog žarnim grobovima, moguće apotropejske namjene, što je česta pojava u metroačkim kulturnim zajednicama. Lokalna radionica nije poznata, te se pretpostavlja da potječu iz Akvileje. Na salonitanskim sarkofazima prikazi su Istočnjaka/Atisa (?) zime iz kasnog 3. i 4. stoljeća.³² Atis bi u kasnoj antici u Salonu, među gradskom elitom, simbolizirao i viziju o nebeskoj besmrtnosti duše koju i označuje ovaj alegorijski prikaz u sklopu ikonografije četiri godišnjih doba. U Poli je zasad najviše nalaza spomenika s prikazima koji se pripisuju Atisu: reljefi tužnih Istočnjaka na nadgrobnoj steli Obelije Maksime,³³ i na ortostatima grobnice,³⁴ kip tužnog Istočnjaka u prirodnoj veličini³⁵ te glava s frigijskom kapom (Sl. 5).³⁶ Izgubljene su jedna istočnjačka glava koja se pripisuje Atisu (s nepoznatog nalazišta u Istri),³⁷ kao i brončana figura iz Nezakcija.³⁸ Napokon, u Sisku su nađena tri brončana kipića³⁹ radosnog Atisa (*Attis hilaris*), a odonud je reprezentativna brončana glava Istočnjaka koja možda prikazuje frigijskoga boga.⁴⁰

³⁰ VERMASEREN 1977, 142, fig. 78; MEDINI 1981, br. 73; VERMASEREN 1989, 149, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 19. 1, VILOGORAC BRČIĆ 2008; 2012, 73.

³¹ MEDINI, 1989B, 19-31, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 4. 1 – 1. 4. 8, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 63.

³² CAMBI 1960, 11, 12; CAMBI 2002, 166-7, fig. 254-246, NIKOLOSKA 2007. i 2010, I. 11. 32-34, VILOGORAC BRČIĆ, I. 30, 124-125, *ROMIS, Metr. Sal, Add.* 3-5.

³³ *CIL* V 203, *Ill.* X, 1, 335, *CCCA* IV 248, GIRARDI JURKIĆ 1972, 49, bilj. 44; 1972a, 212, Sl. 3; 1972b, 362, 367, KRIŽMAN 1991, 66, GIRARDI JURKIĆ 1999, 3. 9. 5; 2005, 49, NIKOLOSKA 2007. i 2010, II. 1. 2, VILOGORAC BRČIĆ 2012, II. 4.

³⁴ SWOBODA 1969, 204, br. 17, GIRARDI JURKIĆ 1972, 50, 57-58, tab. 4/2; 1972a, 212, tab. 1/2; 1974, 10, tab. 2/5, *CCCA* IV 245 i 246, GIRARDI JURKIĆ 1999, 3. 9. 6. i 7, NIKOLOSKA 2007. i 2010, *Ill.* 1. 3. i 4, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 139.

³⁵ GIRARDI JURKIĆ 1972, 49-50; 1972a, 212; 1974, 10; 1975, 291, bilj. 30; 1978, 175-188; 1999, 3. 9. 1; 2005, 68-69, NIKOLOSKA 2007. i 2010, II. 1. 5, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 139.

³⁶ VERMASEREN 1989, 245; GIRARDI JURKIĆ 1999, 3. 9. 2.

³⁷ SWOBODA 1969, 203, br. 13, *CCCA* IV 245, GIRARDI JURKIĆ 1972, 45-46, 57, tab. 3-1; 1972a, 212, tab. 1/2; 1974, 10, tab. 2/6, GIRARDI JURKIĆ 2005, 63, NIKOLOSKA 2007. i 2010, II. 1. 6, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 139.

³⁸ VERMASEREN 1989, 251; GIRARDI JURKIĆ 1978, 182, bilj. 30; 1999, 3. 9. 4, NIKOLOSKA 2007. i 2010, II. 2. 2.

³⁹ BRUNŠMID 1913-1914, br. 54-56, SELEM 1980, 11, 12, t. XXXVI; SELEM 1981, 187-194, fig. 2, 3; VERMASEREN 1989, 118, 119; TÓTH 1989, 13, 14. NIKOLOSKA 2007. i 2010, III. 1. 2, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 167-168.

⁴⁰ SELEM 1980, br. 17, t. XVIII; VERMASEREN 1989, *CCCA* VI, 121; CAMBI 2002, 115.

Među spomenicima metroačkog kulta na hrvatskome povijesnom prostoru posebno mjesto valja dati freskama iz Jadera.⁴¹ Jugozapadno od jaderskog Kapitolija, u kompleksu rimskih građevina, pronađena je omanja podzemna prostorija, za koju se vjeruje da je bila svetište Velike Majke Kibele. Na zidovima prostorije bila je freska, bogata simbolima i figurama i obrubljena bordurom cvjetnih motiva, koja posvjedočuje Kibeline misterije. Česta upotreba žute, crvene, zelene i osobito crne boje, klasičnost figurativnog tretmana i živa ekspresija, argumenti su na koje se oslanjaju M. Suić i J. Medini kad fresku ne datiraju kasnije od prvog desetljeća 2. stoljeća smatrajući da je stilski bliska trećem pompejanskom stilu. Božica je naslikana *en face* (Sl. 6) na krajnjoj lijevoj strani zida, točnije, nalazi se na samom pročelju ceremonijalne povorke i znatno je veća od ostalih figura. Prepoznaje se zahvaljujući lavovima koji je prate, ali i likovnom i stilskom tretmanu koji ju razlikuje od ostatka repertoara. Izraz njezina lica naglašen je dubokim sjenama, dok je njezina kosa spletena u *króbylos*. Ostale figure čine složenu kompozicijsku strukturu što upućuje da je možda bio prikazan neki ritual. Naime, na toj je poprilično uništenoj zidnoj kompoziciji bilo prikazano najmanje četrnaest likova, među kojima se mogu prepoznati lik koji desnom nogom gazi zmiju, starac s bradom (Sl. 7), glava mlađeg muškarca s uzdignutom lijevom rukom (Sl. 8), mladić s paterom u lijevoj ruci ispod kojeg se nalazi izvor vode, kao i ljubavni par. Postavljen između bika i jarca je koribant u oklopu, s knemidama na nogama, šljemom na glavi i štitom u rukama (Sl. 9). Freska je proizvod jaderske slikarske škole i svakako se ubraja među najvažnije antičke nalaze na hrvatskome povijesnom prostoru. Svetište je zacijelo bilo namijenjeno inicijacijskim, misterijskim ritualima ezoteričnog karaktera, pri kojima se često koristila glazba kako bi se dostiglo stanje frenetičnosti – jedan od načina upoznavanja viših stanja svijesti i duhovne promjene.

Kibela i Atis na spomenicima s hrvatskoga povijesnog prostora sreću se zajedno samo jedanput.⁴² To navodi na pretpostavku da su štovani zasebno i neovisno jedno o drugome. Kibelini su spomenici, naime, sasvim različitog karaktera od Atisovih. Najčešće su u kontekstu javnog štovanja, Atis je više štovan privatno, pretpostavi li se da je upravo njegov lik krasio aplike priložene u grobove, nadgrobnne stele, žrtvenike i sarkofage. U ruralnim krajevima Dalmacije Atis je vjerojatno do kraja bio tretiran kao vegetacijsko božanstvo koje, kao simbol na nadgrobnim spomenicima, podsjeća na ciklički povratak života prirode. Njegov značaj nebeskog i

⁴¹ SUIĆ 1965a, 353-355, pl. 74, 75; SUIĆ 1965B, 100-104, fig. 8,9, 114-122, fig. 17, 18; MEDINI 1978, 742, pl. 153, 1-2; MEDINI 1981, 15; CAMBI 2002, 191, fig. 296, 297, NIKOLOSKA 2007. i 2010, 1. 5. 1, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 64-65.

⁴² Reljef iz Burnuma: VERMASEREN 1966, 37; VERMASEREN 1977, 143; MEDINI 1978, 744-5, Pl. 155,1; MEDINI 1981, br. 24; VERMASEREN 1989, 147, NIKOLOSKA 2007. i 2010, 1. 9. 1, VILOGORAC BRČIĆ 2012, 67-68.

sunčanog boga ondje vjerojatno nije bio u prvom planu. Izvori, čini se, svjedoče da je u većim centrima, ne samo u Dalmaciji, već i u Istri i u sjevernoj Hrvatskoj, dominirao Atisov eshatološki karakter.⁴³

Epigrafski izvori

Natpisi koji na hrvatskome povijesnom prostoru posvjedočuju kult Velike Majke Kibele nude niz dragocjenih informacija o božičnim sljedbenicima, kulturnima službenicima, zajednicama vjernika ili pojedincima koji su posvećivali ili zavjetovali božici u rimsko doba.⁴⁴ Dosad nađene metroačke natpise možemo podijeliti u nekoliko grupa. Najbrojniji su natpisi o prinosima, od kojih jedni bilježe posvetu božici, a drugi posvetu prema zavjetu. Među njima je dominantan broj graditeljskih natpisa koji bilježe podizanje, obnovu ili opremu božičinih svetišta. Drugu grupu tvore nadgrobni natpisi s imenima sljedbenika koji su bili kulturni službenici. Istraživanjem se izdvojila treća skupina tzv. dendroforskih natpisa koji su karakteristični za Istru. Bilježe imena kulturnih službenika – drvonoša koji su sudjelovali u Ožujskoj svetkovini Velike Majke.⁴⁵

Na dosada poznatim natpisima zabilježeno je pedeset troje sljedbenika Velike Majke. Najviše ih je u Hrvatskom primorju i Dalmaciji sa zaledem (trideset četvero, 64%), na području koje je pripadalo rimskoj provinciji Dalmaciji. Osamnaest ih je u Istri (33%), koja je pripadala X. italskoj regiji, a samo je jedan u sjevernoj Hrvatskoj (3%), koja je bila u sastavu provincije Panonije.⁴⁶ Dalmatinske luke, napose Salona s najvećim brojem metroačkih spomenika, mjesta su s najviše dosad posvjedočenih sljedbenika. Od dvadeset devet dalmatinskih metroačkih natpisa čak ih je dvadeset s područja Salone i njezina agera (70%): dvadeset dva posvetna, a dva nadgrobna natpisa. Bilježe dvadeset četiri osobe. Općenito, većina dalmatinskih metroačkih spomenika potječe iz Salone (CCCA VI, 127-173) koja je nakon Ostije i Rima, najvažnijih središta kulta Velike Majke, mjesto s najviše kulturnih spomenika u čitavu Carstvu (v. CCCA I-VII). To je izravno povezano s njezinom veličinom te s istaknutim administracijskim, gospodarskim i prometnim položajem.

⁴³ Tako zvane orijentalne religije misterijskog karaktera širile su se antičkim Zapadom zahvaljujući, u prvom redu, eshatološkim karakteristikama. Zato i jesu ostavile velika traga u simbolici nadgrobnih spomenika.

⁴⁴ Zbog stanja istraženosti, sačuvani su natpisi slučajan uzorak pa su podaci koje crpimo iz njih uvjetni pokazatelji profila sljedbenika Velike Majke. Nije isključeno da će se pretpostavke koje smo ponudili ubuduće osnažiti ili potpuno zanjekati.

⁴⁵ Natpise s teofornim imenima valja promatrati odvojeno, budući da nema potvrda da su osobe nazvane po Kibeli ili njezinu miljeniku Atisu bili njihovi sljedbenici.

⁴⁶ VILOGORAC BRČIĆ 2012.

Najistaknutiji Kibelin sljedbenik bio je arhigal Lucije Barbuntej Demetrije, salonitanski vrhovni svećenik (*CIL* III 2920a). Arhigali su bili duhovni vođe vjernicima Velike Majke, "prvi među galima", Kibelinim svećenicima. Bili su i proroci (*vates*, *Frg. Vat.* 148), tumači svih vjerskih načela te kulturnih pitanja, brinuli su se za inicijaciju vjernika Velike Majke te za obrede. Bili su na čelu Ožujске svetkovine, odjeveni u istočnjačku grimiznu odjeću (*Ovid. Fast.* IV, 339), a na Dan krvi (*Dies sanguinis*) zarezivali su podlaktice i puštali krv.⁴⁷

Arhigali su stolovali u važnijim središtima kulta, gdje je zbog većeg broja vjernika postojala potreba za svećeničkom hijerarhijom.⁴⁸ Nisu zabilježeni arhigali koji bi uz titulu nosili ime čitave provincije ili regije u kojoj su djelovali, te se ne može pouzdano tvrditi da su bili vrhovnim svećenicima širih teritorijalnih jedinica. Moglo bi se reći da su arhigali, poput biskupa, skrbrili nad kultom svoga grada te okolnog područja koje mu je konvergiralo. Vjerojatno su obilazili druga mjesta zbog obreda taurobolije i kriobolije koji se nisu održavali samo na dane velikih godišnjih svečanosti, zatim za posvete hramova ili kad je trebalo među vjernicima odabrati gala. Toma Arhidakon spominje da je postojao kontinuitet u praksi rasporeda svećeničkih službi kod pogana i kršćana, napisavši da je još sv. Petar odredio da se svećeničke službe kršćanske vjere po pojedinim gradovima trebaju rasporediti kao što je to bilo od davnina uređeno kod pogana (III, 2, 6). Tomin navod detaljno je razložio N. Cambi, usporedivši širenje kršćanstva sa širenjem istočnjačkih kultova na primjeru salonitanskog arhigala (2008, 69).

Lucije Barbuntej Demetrije sedamnaest je godina, do svoje sedamdeset pete, časno (ili do konca) obavljao obrede. Nadgrobni spomenik u Jaderu podigla mu je oslobođenica. Budući da je umro u Jaderu, smatra se da je obnašao funkciju i u drugim dalmatinskim kulturnim središtima u kojima su djelovali gali. Vjerojatno su razlogom bili obredi taurobolija i kriobolija, budući da su Megalezije i Ožujska svetkovina nužno uključivale njegovu nazočnost u kulturnoj prijestolnici svake godine u isto vrijeme. Možda je u manjim kulturnim središtima pribivao posveti hramova ili izboru gala. Budući da je na natpisu nazvan salonitanskim (*Salonitanus*), a ne dalmatinskim (*Dalmaticus*) arhigalom, A. Bugarski-Mesdjian (2003, 592) je smatrala da je jurisdikcija Lucija Barbunteja Demetrija obuhvaćala isključivo Salonu i njezin ager. No, činjenica da je salonitanski arhigal umro u Zadru ide

⁴⁷ Servije Honorat piše da je Velika Majka odredila da se njezini arhigali svake godine kastriraju po uzoru na Atisa (*Ad Verg. Aen.* IX, 115). Prema Svetoniju, pak, car Domicijan zakonom je zabranio samokastraciju... *castrari mares vetuit.* (*Suet. Domit.* VII, 1)

⁴⁸ Rimski arhigal, Gaj Kamerije Krescent, nazvan je "arhigalom Velike Idske Majke Bogova te Atisom rimskoga naroda", što potvrđuje da je Atis ujedno i titula Kibelinoga vrhovnog svećenika u vrijeme Rimskoga Carstva (*CIL* VI 2183). H. Graillot je smatrao da je bio vrhovnim svećenikom vjernicima koji su živjeli u Rimu (1912, 835), a s njim se složio Medini (1985, 315). Suić se, pak, pitao (1965, 104) nije li *Attis populi Romani* bio vrhovni svećenik s kompetencijama u čitavoj Italiji.

u prilog pretpostavci da je dužnost obavljao i u drugim kulturnim središtima provincije, gdje je za tim bila potreba. Megalezije i Ožujaska svetkovina uvjetovale su njegovu nazočnost u kulturnoj prijestolnici na određene datume u godini. Suić (1965, 104) je pretpostavio, imajući na umu službeni karakter kulta Velike Majke, da je zajednica vjernika u Saloni, predvođena arhigalom, imala poseban položaj, a Medini čak da su salonitanskog arhigala sljedbenici iz susjednih provincija, u kojima nisu zabilježeni arhigali (Panonija, Mezija), konzultirali o vjerskim pitanjima.⁴⁹ U Dalmaciji su dosad zabilježena i dva svećenika (Aserija, *CIL* III 9935 i Salona, *CIL* III 8810) te svećenica zabilježena na posveti Velikim Majkama (*ILJug* 2052). Jedan je svećenik zabilježen u Poli (*CIL* V 81).

Na hrvatskome povijesnom prostoru potvrđeni su i članovi kolegija dendrofora, koji su imali redovan godišnji kulturni angažman u Kibelinoj Ožujaskoj svetkovini: na dan *Arbor intrat* nosili su i sveto stablo bora koje je simboliziralo boga Atisa, Kibelina mlijenika.⁵⁰ Zasad nema dokaza da su dendrofori uz religijsku funkciju imali i profesionalnu.⁵¹ U Poli je kolegij potvrđen najznačajnijim natpisima. Datiraju se u 1. i 3. stoljeće, što upućuje na konstantan angažman kolegija od prvih do posljednjih potvrda kulta Velike Majke. Na njima je spomen čak petnaest članova kolegija. Saznajemo da su imali zajedničku grobnicu, koju im je ustupio svećenik Velike Majke (*CIL* V 81), zatim da su u Poli postojali *magister* i *schola dendrophorum* (*CIL* V 82), da su ih financirali najugledniji građani (*CIL* V 56 i 61) te da su njihovim članovima bili ljudi različita društvenog položaja. Nanovo interpretirajući nadgrobni natpis članova kolegija identificirali smo i dvije žene koje su bile aktivne članice kolegija, što dosad nismo uspjeli naći nigdje drugdje u dostupnim epigrafskim izvorima.⁵² U sjevernoj Hrvatskoj dosad je zabilježen jedan dendrofor u Sisciji (*CIL* III 10858), a u Dalmaciji jedan u Saloni (*CIL* III 8823).⁵³

⁴⁹ MEDINI 1982, 306.

⁵⁰ Iako je najstariji natpis koji spominje dendrofore iz 79. godine prije Krista (*CIL* X 7), potvrđeno je da su u službi kulta Velike Majke od cara Klaudija (*Lyd. De mens.* IV, 59) i da su to postali na njegov rodendan, 1. kolovoza (FISHWICK 1967, 156, TURCAN 2007, 44). Iz toga vremena potječu dva natpisa koja svjedoče da se kolegiju dendrofora dopušta okupljanje prema senatskoj odluci (*CIL* VI 29691, V 7881). Carevi Teodozije II. i Honorije zabranili su kolegij 415. godine (*Cod. Th.* XVI, 10, 20, 29).

⁵¹ VAN HAEPEREN 2012.

⁵² *CIL* V 82, VILOGORAC BRČIĆ 2012.

⁵³ U Saloni je nađena i jedna posveta kvinkvenala Velikoj Majci (*CIL* III 1954). Navedena titula znači da je bio predstojnik nekog kolegija koji na natpisu nije naveden. Iako su kvinkvenalima mogli biti gradski magistrati ili seviri augustali (jedan je takav zabilježen u Saloni), pretpostavili smo da je navedeni salonitanski kvinkvenal bio počasni predstojnik kolegija dendrofora (VILOGORAC BRČIĆ 2012a). Razlog tomu, osim posvete Kibeli i potvrde o postojanju kolegija u Saloni, analogije su s drugdje zabilježenim natpisima kvinkvenala koji su bili predstojnicima različitih kolegija u službi istočnjačkih kultova. Dakle, u Saloni je možda zabilježena i hijerarhija unutar kolegija dendrofora.

Kognacija je jedini privatni kolegij vjernika Velike Majke koji je dosad potvrđen na razmatranim područjima. Tri su natpisa sa spomenom kognacije pouzdano metroačka, a nađena su u Saloni (*CIL* III 8675, *VAHD* 46, 1923, *AE* 2001, 1606). Pored toga, u Dalmaciji se kognacije spominju još pet puta: tri salonitanska natpisa nose posvete Velikim Majkama (*ILJug* 2052), *Veneri* (*CIL* III 8687) i *Viribus Valentibus* (Moćnim Snagama) ili *Veneri Victrici* (Veneri Pobjednici, *CIL* III 8676), a u Sikulima (*CIL* III 9708) i Burnumu (Rendić-Miočević 1960: 166) nađeni su natpisi na kojima nisu sačuvana imena božanstava. U Saloni su, dakle, kognacije najbolje dokumentirane. O njima se dosad opširno raspravljalo.⁵⁴ Pretpostavljamo da su članovi kognacija često bili slabijega imovinskog stanja, budući da je poznato da su se u rimska privatna udruženja učlanjivali siromašniji građani kojima je članstvo to poboljšavalo životne uvjete. Salonitanske kognacije imale su zajedničke blagajne, o čemu svjedoči titula *collector cognationis* na natpisu s posvetom *Viribus Valentibus* ili *Veneri Victrici* (*CIL* III 8676), te zajedničke posjede na kojima su gradile (*solo suo*, *AE* 2001, 1606). Iz dosad nađenih salonitanskih kognacijskih natpisa koji se odnose na Kibelu nije jasno je li postojala jedna koja je povezivala božičine sljedbenike, ili više njih istodobno. Također ne možemo znati jesu li sljedbenici Velike Majke kao članovi kognacije bili u krvnom srodstvu; jedini bi pokazatelj bio natpis na kojem član kognacije ističe filijaciju po majci svećenici (*ILJug* 2052). Svakako, financirali su božičina sveta mjesta. Jedanput je to učinio konkretan sljedbenik u ime kognacije, ali na svoj trošak (*CIL* III 8675): sagradio je, ukrasio i posvetio hram (*aedes*) te žrtvenik (*ara*). Dva puta je to učinila cijela zajednica na zajednički trošak (*aedes* *AE* 2001, 1606, *fanum* *AE* 1925, 61). Sigurno je, napokon, da su kognacije u Dalmaciji, napose u Saloni, štovale ženska božanstva čija je uloga bila zaštitništvo pojedinaca i obitelji. Stoga smatramo da su njihovim članovima sigurno bile čitave obitelji, no ne i da je svaka od njih činila jednu kognaciju: više se obitelji uključivalo u takve zajednice okupljene da bi štovale jednu ili više božica zaštitnica.

Iako je teško pouzdano suditi o društvenom položaju i podrijetlu niza sljedbenika prema podacima iz natpisa te njihovih onomastičkih formula, možemo pretpostaviti da su u Dalmaciji među sljedbenicima Velike Majke prevladavale osobe s rimskim građanskim pravom. Zabilježeno je upola manje oslobođenika. U Istri su, pak, oslobođenici dominirali u odnosu na slobodne građane: dvostruko ih je više. Jedini sljedbenik zabilježen na natpisu iz sjeverne Hrvatske bio je oslobođenik. Valja istaknuti tri sevira augustala (Salona), službenika carskog kulta, koji su posvetili Velikoj Majci. Kibela je, naime, promovirana kao Idska, trojanska Majka Bogova koja je blagosloвила Eneju na putu u osvajanje italskog

⁵⁴ GRAILLOT 1912, 282, ZEILLER 1928, 211, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1960, 167, ALFÖLDY 1963, MEDINI 1985, ČAČE 1985, pogl. VI. 5 i VI. 6, 627 i d., KURILIĆ 1994-1995, 56-57, ŠAŠEL KOS 1994, 787-791 i 1999, 87-91 i VILOGORAC BRČIĆ 2012, 96-98

tla.⁵⁵ Uz Veneru se, od Cezara nadalje, počela štovati kao pramajka i zaštitnica rimskog naroda. Carska je propaganda Velike Majke Kibele, posebno za osobito naklonih Klaudija i Antonina Pija, bila izrazito važan preduvjet širenju i popularnosti kulta. Na temelju oskudnih podataka mogli bismo s većom vjerojatnošću pretpostavljati da je među Kibelinim sljedbenicima u Dalmaciji bilo više Italika negoli Istočnjaka ili domaćeg stanovništva. Dominacija Italika išla bi u prilog zaključku da je Kibela ponajviše štovana kao rimska nacionalna božica, Majka koja je štitila cijelu zajednicu. Sljedbenici Velike Majke dominirali su u odnosu na sljedbenice te to također ide u prilog navedenom; ženski aspekt, prema epi- grafskim izvorima, bio je u drugome planu.

Napokon, metroački natpisi s hrvatskoga povijesnog prostora datiraju se od 1-3. stoljeća, s tim da njihov broj postupno raste do kraja 2. stoljeća. Najviše ih je bilo u 1. i 2. stoljeću, od vremena cara Klaudija koji je kultu dao službeni karakter i utemeljio Ožujsku svetkovinu te za reformi Antonina Pija, koji je uveo arhigalat i obred taurobolij. Zasada nema natpisa koji bi se datirali u 4. stoljeće. Može se, dakle, zaključiti da je broj sljedbenika Velike Majke na hrvatskome povijesnom prostoru počeo opadati kad su u Carstvu počele dominirati sinkretističke, a potom i monoteističke religije, napose mitraizam i kršćanstvo.

Misterijski obredi

Kult Velike Majke Kibele i Atisa redovito je promatran unutar cjeline takozvanih «orijentalnih» kultova Rimskoga Carstva, koju je Cumont definirao još 1912. godine. Tu se ubraja niz kultova podrijetlom iz Egipta, Male Azije te s prednjeg Istoka. Imali su značajnu ulogu u religijskoj transformaciji tijekom principata, naročito pri usponu monoteističke misli. Međutim, suvremena znanstvena misao,⁵⁶ koja ih određuje i proučava njihov razvoj, dekonstruira navedenu kategoriju. Odbacuje termin „orijentalan“, a kultove smatra rimskima koji su se preobrazili prilagođavajući se grčko-orijentalnim religijama i preuzimajući misterijski značaj prema eleuzinskome modelu.

Upravo su misteriji imali središnju ulogu u istočnjačkim kultovima, podrazumijevajući u prvom redu inicijaciju i soteriologiju. Božanska zaštita i sigurnost vječitog spasenja duhovna su iskustva koja su se nudila i koja su poticala vjernike da se zavjetuju orijentalnim božanstvima. Zavjetna religija, prema riječima W.

⁵⁵ *Ovid. Fast.* IV, 272. Vidi VILOGORAC 2006.

⁵⁶ Tu je najprije lidsenska škola sa izdanjima *EPRO* (*Études préliminaires aux religions Orientales dans l'Empire Romain*) koja su nastavila kao *RGRW* (*Religions of the Graeco-Roman World*), v. ALVAR 2008. M. J. Versluys raspravlja da se uoče ne radi o romaniziranju orijentalnih bogova, već o orijentaliziranju rimskih (VERSLUYS 2013). Najvažnija izdanja o ovome pitanju – BONNET, RÜPKE i SCARPI 2006; BONNET, RIBICHINI i STEUERNAGEL 2008; BONNET, PIRENNE-DELFORGE i PRAET 2009.

Burkerta,⁵⁷ tvori pozadinu prakse misterija; osobno iskustvo i izravni doživljaj vezuju zavjetnu s misterijskim religijama. Jesu li Kibelini sljedbenici na hrvatskome povijesnom prostoru u rimsko doba obavljali misterijske obrede? Od 1. stoljeća nadalje na navedenom su se prostoru širili i drugi orijentalni kultovi misterijskih konotacija, u prvom redu Izidini kultovi⁵⁸ i Mitrin kult.⁵⁹ Spomenici Sabazijeva kulta⁶⁰ mogu se dovesti u vezu s Kibelinim, budući da su Sabazije i Ma na Zapadu štovani zajedno s frigijskom božicom.⁶¹ Misterijski se značaj može prepoznati u ikonografskom simbolizmu koji je, širenjem rimskih religijskih trendova, postao standardiziran, ali i u osobnim, zavjetnim zapisima koji direktno otkrivaju duhovne nagone i navike pojedinaca.⁶²

Smatramo da nekoliko metroačkih spomenika, nađenih u dalmatinskim kolonijama Jaderu i Saloni, konkretno posvjedočuje misterijske obrede koji inače nisu često potvrđeni. Jedan od brojnih salonitanskih metroačkih natpisa iznimno je važno svjedočanstvo: Kurija Priska prema zavjetu je obnovila svetište Velike Majke, postavila postolje za kipove kućnih božanstava i darovala pribor: *tympana, cymbala, catillum, forfices, aram* (Sl. 10). Timpani i cimbali misterijski su, liturgijski predmeti metroačkog kulta. Osim što su korišteni u ekstatičnim plesovima i tijekom megalezijjskih pompi, imali su i simboličko značenje u misterijskim ritualima. Poznata misterijska formula Klementa Aleksandrijskog (*Iz timpana sam pojeo, iz cimbala popio, kėrnos ponio, u ložnicu uskočio*),⁶³ a kasnije i Firmika Materna: (*Iz timpana sam jeo, iz cimbala pio i učio tajne pobožnosti. To se na grčkom jeziku kaže: Iz timpana sam jeo, iz cimbala pio i postao Atisov mist*),⁶⁴ govore o svetim Majčinim instrumentima kao o ključnom priboru u inicijacijskom ritualu.⁶⁵ Tekstovi kršćanskih apologeta često se uzimaju u obzir u pokušajima opisa rimskih rituala metroačkih misterija, a prema njima upravo se ovim svetim instrumentima dolazilo do religijske tajne. Pored timpana i cimbala, u salonitanskom se zavjetu spominju i *catillum*, obredna posuda, i *forfices*, mašice. U ikonografiji za sada nije poznat prikaz mašica, niti se igdje spominju uz obred.

⁵⁷ 1987, 12.

⁵⁸ Kultovi izvorno egipatskih božanstava, u prvom redu Izide, Serapisa i Harpokrata (SELEM 1972).

⁵⁹ MILETIĆ 1996.

⁶⁰ MEDINI 1980.

⁶¹ SFAMENI GASPARRO 1985, 67.

⁶² BURKERT 1987, 12ff.

⁶³ *Protrept. II, 15, 3: εκ τυμπάνου ε̅φαγον, εκ κυμβάλου ε̅πιον, εκερνοφόρησα, υπό τον παστόν ύπέδον.*

⁶⁴ *De err. XVIII, 1: De tympano manducavi, de cymbalo bibi et religionis secreta perdidici quod graeco sermone dicitur – εκ τυμπάνου βέβρωκα, εκ κυμβάλου πέπωκα, γέγονα μύστης Άττεως.*

⁶⁵ TURCAN 1996, 53.

Mogle su označavati instrument koji se koristio kao hvataljka mističnog obroka ili prilikom devirilizacije žrtvene životinje (*CIL* III 1952=8567).

Mistična cista (*cista mystica*) je tipičan ritualni predmet u kojem su se čuvale svetinje (*hierà*) i koji se koristio tijekom misterijskih svečanosti. Znak je ezoterijskog aspekta frigijskoga kulta⁶⁶ i inače je krasila likovne prikaze Kibelinih svećenika (poklopac sarkofaga arhigala iz Ostije, Sl. 11).⁶⁷ Na nekoliko salonitanskih kipova Velike Majke Kibele u božičinoj se ruci nalazi upravo mistična cista, potencijalno svjedočanstvo misterijskih obreda u metroačkom središtu rimske provincije Dalmacije. K tomu, budući da je poznato da su se misterijski obredi obavljali u privatnim zajednicama božičina kulta,⁶⁸ možemo pretpostaviti i da su članovi salonitanskih kognacija bili misti.

Napokon, već opisana podzemna prostorija na jaderskom Forumu bila je prekrivena freskama jasnih misterijskih konotacija.⁶⁹ Dokaz da se radi upravo o prostoriji namijenjenoj metroačkom kultu je fragmentirani natpis s božičinim pridjevkom, nađen na istome mjestu (Sl. 12).⁷⁰ Poznato je da su se u obredima metroačke religije koristile podzemne prostorije; Nikandar⁷¹ spominje takva sveta mjesta (*θαλάμμαι*) posvećena Kibeli. Podzemne prostorije vezane uz misterijski oblik kulta aludiraju na katabazu ili ritualno spuštanje u Podzemlje.

S obzirom na činjenicu da su u Saloni i Jaderu nađeni važni spomenici Kibelina kulta, ne iznenađuju potvrde misterijskih obreda. Vjerujemo da su se provodili i u drugim metroačkim središtima na hrvatskome povijesnom prostoru, napose u lukama gdje su uz Kibelin nerijetko posvjedočeni i drugi „orijentalni“ kultovi.

⁶⁶ SFAMENI GASPARO 1985, 75.

⁶⁷ VERMASEREN 1977, 446.

⁶⁸ REITZENSTEIN 1978, 13-14.

⁶⁹ SUIĆ 1965, 100-101. Prostorija u kojoj je otkrivena zidna dekoracija manjih je dimenzija; 5,20 m, dužine, 3,45 m. širine, dok su sačuvani zidovi visoki prosječno 2 m. U odnosu na susjedne prostorije, ova je na znatno nižoj razini.

⁷⁰ Početkom 3. stoljeća uz trijem s jugozapadne strane Foruma izgrađena severijanska bazilika te je moguće da prostorija s freskama više nije bila u funkciji (SUIĆ 1965, 119-122). Autor pretpostavlja da je kult bio premješten u novi hram iako nedostaje arheoloških potvrda. O preseljenju metroona u Nikomediji i mogućoj sličnoj situaciji u Zadru više kod KUNTIĆ-MAKVIĆ 2000.

⁷¹ *Alexipharm.* 6-8.

Slika 1. Ulomak kipa Velike Majke, Salona, Arheološki muzej u Splitu

Slika 2. Velika Majka, Salona, Arheološki muzej u Splitu

Slika 3. Velika Majka, Nezakcij, Arheološki muzej Istre u Puli

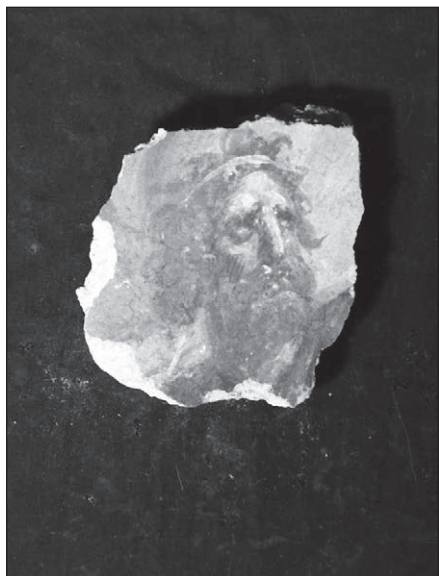
Slika 4. Velika Majka, Mursa, Muzej Slavonije u Osijeku (Pinterović 1967b, 67-79, tab. 1)

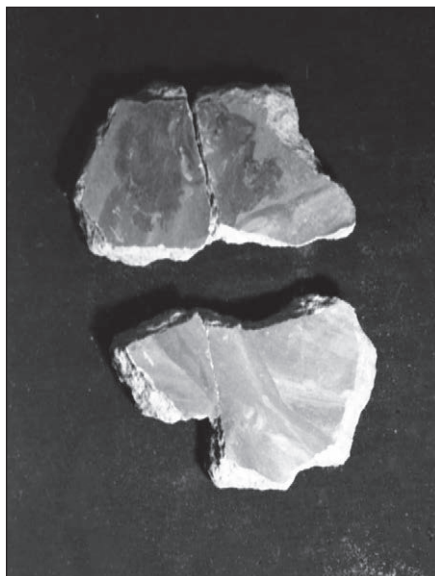
Slika 5. Atisova glava, Pola, Arheološki muzej Istre u Puli

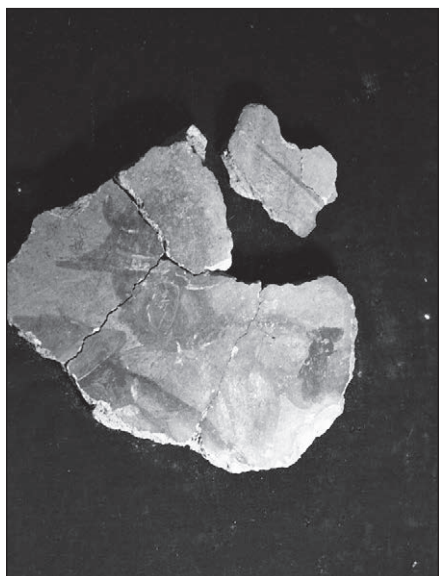
*Slika 6. Ulomak freske, Jader, Arheološki muzej u Zadru
(arhiv Arheološkog muzeja u Zadru)*

*Slika 7. Ulomak freske, Jader, Arheološki muzej u Zadru
(arhiv Arheološkog muzeja u Zadru)*

*Slika 8. Ulomak freske, Jader, Arheološki muzej u Zadru
(arhiv Arheološkog muzeja u Zadru)*

*Slika 9. Ulomak freske, Jader, Arheološki muzej u Zadru
(arhiv Arheološkog muzeja u Zadru)*

Slika 10. Žrtvenik, Salona, Arheološki muzej u Splitu (foto Tonči Sesar)

Slika 11. Poklopac arhigalovog sarkofaga, Ostija (Vermaseren 1977, fig. 66)

Slika 12. Ploča s natpisom, Jader, Arheološki muzej u Zadru
(arhiv Arheološkog muzeja u Zadru)

Kratice

<i>AASH</i>	<i>Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest.
<i>AE</i>	<i>L'année épigraphique</i> , Paris 1889-
<i>AEMÖ</i>	<i>Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn</i> , Wien.
<i>ANRW</i>	<i>Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt</i> , Wien.
<i>BASD</i>	<i>Bulletino di archeologia e storia Dalmata</i> , Split.
<i>CCCA</i>	VERMASEREN Maarten J, <i>Corpus cultus Cybelae Attidisque</i> , I-VII, Leiden: Brill 1977-1989.
<i>CMRED</i>	TUDOR Dumitru. <i>Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum</i> , Leiden: Brill 1969.

- CIL* *Corpus inscriptionum Latinarum*, ed. T. Mommsen et al., Berlin 1863-
- EDH* *Epigraphische Datenbank Heidelberg*. Baza podataka latinskih natpisa. <http://uniheidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/> (posjet 27. 6. 2010)
- EDR* *Epigraphic database Roma*. Baza podataka latinskih natpisa. <http://edr-edr.it> (posjet 27. 6. 2010)
- EPRO* *Études préliminaires aux religions Orientales dans l'Empire Romain*, Leiden: Brill
- HA* *Histria antiqua*
- HAD* Hrvatsko arheološko društvo
- IIt* *Inscriptiones Italiae*, Roma 1892-
- ILJug* Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt [Situla] 5, 1963; Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt [Situla] 19, 1978; Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt [Situla] 25, 1986).
- ILS* DESSAU Hermann, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin 1892-1916.
- JÖAI* *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, Wien.
- JZ* *Jadranski zbornik*, Pula.
- LIMC* *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, Paris 1981-2009.
- OA* *Opuscula archaeologica*, Zagreb.
- OZ* *Osječki zbornik*, Osijek.
- RA* *Revue archéologique*, Paris.
- RFFZd* *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar.
- RIU* BARKÓCZI László i MÓCSY, András, *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapest 1972-1991.
- ROMIS, Met. Sal.* SELEM, Petar i VILOGORAC BRČIĆ, Inga, Metroaca Salonitana u *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani, Signa et litterae* III, zbornik projekta "Mythos – cultus – imagines deorum" Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: FFPRESS 2012, 79-154.
- SZ* *Senjski Zbornik*, Senj.
- VAHD* *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split.
- VAMZ* *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb.
- VHAD* *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb.
- ŽA* *Živa antika*, Skopje.

Bibliografija

- ALFÖLDY, Geza. 1961. Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner, *AASH* 9, 307-319.
- ALFÖLDY, Geza. 1963. *Cognatio Nantania* (Zur Struktur der Sippen-gesellschaft der Liburner), *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11, 81-87.
- ALFÖLDY, Geza. 1988. *The social history of Rome*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- ALVAR, Jaime. 2008. *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden: Brill.
- BONNET, Corinne, RÜPKE, Jörg & SCARPI, Paolo (eds.). 2006. *Religions Orientales - culti misterici. Neue Perspektiven – nouvelles perspectives – prospettive nuove*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- BONNET, Corinne, RIBICHINI, Sergio & STEUERNAGEL, Dirk (eds.). 2008. *Religioni in contatto nel Mediterraneo antico. Modalità di diffusione e processi d'interferenza, (Mediterranea 4)*. Rome. Pisa: Fabrizio Serra Editore.
- BONNET, Corinne, PIRENNE-DELFORGE, Vincienne, PRAET, Danny (eds.). 2009. *Les religions orientales dans le monde grec et romain. Cent ans après Cumont (1906-2006): bilan historique et historiographique*, Bruxelles. Rome: Institut Historique Belge de Rome.
- BROUWER, H. H. J. 1978. The Great Mother and the Good Goddess. The History of Identification, *Hommages à Maarten J. Vermaseren I, EPRO* 68, Leiden: Brill, 142-159.
- BRUNŠMID, Josip. 1913-1914. Antikni figuralni brončani predmeti u hrv. nar. muzeju u Zagrebu, *VHAD* XIII, 230-231.
- BUGARSKI, Anemari. 2000. La politique religieuse des empereurs et le cultes de Cybèle et de Jupiter Dolichenus en Dalmatie, *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, Christiane DELPLACE i Francis TASSAUX (eds.), Bordeaux, 225-238.
- BURKERT, Walter. 1987. *Ancient Mystery Cults*, London: Harvard University Press.
- CAMBI, Nenad. 1960. Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone, *VAHD* LXII, 55-76.
- CAMBI, Nenad. 1968. Silvan – Atis, primjer kulturnog sinkretizma, *Diadora* 4, 131-141.
- CAMBI, Nenad. 1991. *Antička Salona*, ur. Nenad CAMBI, Split: Književni krug.
- CAMBI, Nenad. 1993. Bilješke uz kipove Kibebe (Magna Mater) iz Senja, *SZ* 20, 33-44.
- CAMBI, Nenad. 2002. *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak.
- CAMBI, Nenad. 2003. Attis or someone else on funerary monuments from Dalmatia?, *Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Mainz am Rhein, 511-520.
- CAMBI, Nenad. 2005a. Funerary Monuments from Dalmatia, Istria and the Croatian Part of Pannonia. A Comparative Study, *Akti VIII. Međunarodnog Kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Mirjana SANADER, Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ (ur.), Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga, 13-30.

- CAMBI, Nenad. 2005b. *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split: Književni krug.
- CAMBI, Nenad. 2008. Cambi, Nenad, Uz poglavlje "De sancto Domnio et sancto Domnionie" kronike Tome Arhidakona, *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Josip DUKIĆ, Slavko KOVAČIĆ, Ema VIŠIĆ-LJUBIĆ (ur.), Split: Crkva u svijetu i Splitsko-makarska nadbiskupija, 67-80.
- ČAČE, Slobodan. 1985. *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu.
- DEGMEDŽIĆ, Ivica. 1952. Arheološka Istraživanja u Senju, *VAHD* 53, 251-262.
- DEGRASSI, Attilio. 1970. Culti dell'Istria Preromana e Romana, *Adriatica praehistorica et antiqua, Miccellanea Gregorio Novak dicata*, Vladimir MIROSAVLJEVIĆ, Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Mate SUIĆ (ur.), Zagreb: Arheološki institut, 615-632.
- DREXLER, W. 1894-1897. Meter, u: Wilhelm Heinrich ROSCHER, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig, 2848-2931.
- DUTHOY, Robert. 1969. The Taurobolium. Its Evolution and Terminology, *EPRO* 10, Leiden: Brill.
- FISHWICK, Duncan. 1967. Hastiferi, *The Journal of Roman Studies*, vol. 57, no. 1/2, 142-160.
- GARTH, Thomas 1984: Magna Mater and Attis, *ANRW*, 2, 17. 3, 1500-1535.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1972. Rasprostranjenost kulta Magne Mater na području Istre u rimsko doba, *Histria antiqua* III/1, 37-47.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1972a. Izbor antičke kultne plastike na području Istre, *Materijali Arheološkog društva Jugoslavije*, 209-223.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1972b. Portreti na nadgrobnim stelama zbirke antičkog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli, *JZ* 8, 359-382.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1975. The Cult of Magna Mater in the Region of Istra, *ŽA*, 1/2, 285-298.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1976. Izbor antičke kultne plastike na području istre, *Materijali* 12, 209-223.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1978. Skulptura Attisa iz Pule, *JZ* 10, 174-188.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1999. *Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 2005. Reliefs and Sculptures of Deities and mythological Representation as Determining Factors of the Spiritual Life in antique Pola, *Akti VIII. Međunarodnog Kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Mirjana SANADER, Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ (ur.) Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga, 191-195.
- GNIRS, Anton. 1915. *Pola. Ein Führer durch di antike Baudenkmäler und Sammlungen*, Wien.
- DUTHOY, Robert. 1968. Traces archéologiques de tauroboles à Zadar?, *Latomus* 27, 622-629.
- GLAVIČIĆ, Miroslav. 1968. Arheološki nalazi iz Senja i Okolice (II), *SZ* 3, 5-35.

- GRAILLOT, Henri. 1912, *Le culte de Cybèle Mère des Dieux à Rome et dans l'Empire romaine*, Paris Fontemoing.
- GREGL, Zoran & MIGOTI, Branka. 1999-2000. Nadgrobna stela iz Siska, *VAMZ* 3/32-33, 119-164.
- ISKRA-JANOŠIĆ, Ivana. 1966. Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji, *OA* VI, 49-68.
- KOVAČ, Leonida. 1993. Nezakcijski kult – simboličke forme i njihove transformacije od 6. st. pr. n. e. do 6. st. n. e., *HA* 22-23, 44-116.
- KRIŽMAN, Mate. 1991. *Rimska imena u Istri*, Zagreb: Latina et Graeca 1991.
- KUBITSCHKEK, Wilhelm. 1896. Il culto della Mater Magna in Salona, *BASD* 19, 87-89.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 1982. Žrtvenik iz Varvarije posvećen božici Izidi, *Arheološki radovi i rasprave* 8-9, 151-157.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 2000. Kako preseliti hram, *OA* 23-24, 115-122.
- KUKOČ, Sineva. 1987. Histarska plastika u kontekstu umjetnosti jadranskog područja od 7. do 5. stoljeća pr. n. e., *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 26 (139).
- KURILIĆ, Anamarija. 1995. Obitelj u ranorimskoj Liburniji, *RFFZd* 21, 47-83.
- MEDINI, Julijan. 1968. Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru, *Diadora* 4, 143-160.
- MEDINI, Julijan. 1977. Spomenik Atisova kulta iz Medviđe, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 16, *Razdio društvenih znanosti* (7), 1976/1977, 195-205.
- MEDINI, Julijan. 1978. Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique, *Hommages à Maarten J. Vermaseren II*, *EPRO* 68, Leiden: Brill, 732-756.
- Medini, Julijan. 1980. Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *VAHD* 74, 67-88.
- MEDINI, Julijan. 1981. *Maloazijske religije u Dalmaciji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu.
- MEDINI, Julijan. 1982. Salonitanski arhigalat, *RFFZd*, 20/9, 15-28. i u *Antička salona*, Nenad CAMBI (ur.), 45, Split 1991, 305-319.
- MEDINI, Julijan. 1984. Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine, *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, Željko RAPANIĆ (ur.), *HAD*, sv. 8, Split, 107-126.
- MEDINI, Julijan. 1985. Cognationes Salonitanae, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 21, 5-45.
- MEDINI, Julijan. 1986. Aplike u obliku Atisove glave iz rimske provincije Dalmacije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25, *Razdio povijesnih znanosti* (12), 109-125.
- MEDINI, Julijan. 1989a. Metroaca Burnensia, *Diadora* 11, 255-284.
- MEDINI, Julijan. 1989b. Metroačka religija u Aenoni, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28, *Razdio povijesnih znanosti* (15), 19-31.
- MEDINI, Julijan. 1993. Kult Kibele u antičkoj Liburniji, *SZ* 20, 1-32.
- MILETIĆ, Željko. 1996. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

- NIKOLOSKA, Aleksandra. 2007. *Aspekti kulta Kibebe i Atisa s posebnim osvrtom na materijal s područja Hrvatske*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- NIKOLOSKA, Aleksandra. 2010. *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*, BAR S2086, Oxford: Archeopress.
- NIKOLOSKA, Aleksandra. 2013. The Sepulchral Character of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia, *Funerary Sculpture of the Illyricum and Neighboring Regions of the Roman Empire, Proceedings of the International Scholarly Conference from 27th to the 30th of September 2009. in Split*, Nenad CAMBI (ur.), Split: Književni krug 507-527.
- PINTEROVIĆ, Danica. 1967a. Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature, *OZ* 11, 23-65.
- PINTEROVIĆ, Danica. 1967b. Nove Rimske skulpture u muzeju Slavonije, *OZ* 11, 67-79.
- PINTEROVIĆ, Danica. 1975. Nepoznata Slavonija, *OZ* 14-15, 123-166.
- REITZENSTEIN, Richard. 1978. *Hellenistic Mystery Religions, their basic Ideas and Significance*, trans. J. E. STEELY, Pittsburgh: Pickwick.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. 1960. Ilirske onomastičke studije I., *Živa antika* 10, 163-171.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ante & ŠEGVIĆ, Marina. 1998. Religions and Cults in south Pannonian Regions, *Religions and Cults in Pannonia*, J. FITZ (ed.) Exhibition at Székestehérvár, Csók István Gallery, 15 May – 30 September 1996, Székestehérvár.
- RUBIO RIVERA, Rebeca. 1993. Collegium dendrophorum: Corporación profesional y cofradía metróaca, *Gerion* 11, 175-183.
- SCHILLINGER, Kurt. 1979. *Untersuchungen zur Entwicklung des Magna Mater – Kultes im Westen des römischen Kaiserreiches*, Konstanz.
- SFAMENI GASPARRO, Giulia. 1985. *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden: Brill.
- SELEM, Petar. 1972. Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* IX/7, 5-104.
- SELEM, Petar. 1980. *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yougoslavie*, Leiden: Brill.
- SELEM, Petar. 1981. Aspekti teatralizacije u Kultu Kybele i Attisa, *Antički teatar na tlu Jugoslavije, Saopštenja sa naučnog skupa 14.-17. april 1980*, Danica DIMITRIJEVIĆ (ur.), Novi Sad: Matica srpska, 189-198.
- SELEM, Petar. 2005. Quelques indices sur les relations entre les divinités autochtones et orientales en Dalmatie romaine, *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević, Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6 – 8. XI. 2003*, Ivan MIRNIK, Marina ŠEGVIĆ (ur.), Zagreb: Odsjek za arheologiju, 425-432.
- SFAMENI GASPARRO, Giulia. 1985. *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden: Brill.
- STARAC, Alka. 2000. *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji*, II, Pula: Arheološki muzej Istre.
- SUIĆ, Mate. 1965. Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, *Diadora* 3, 91-128.
- SUIĆ, Mate. 1980. *Zadar u starom vijeku, Prošlost Zadra I*, Zadar 1980.

- SUIĆ, Mate. 2003. *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing (1. izd. 1976).
- STARAC, Alka. 1999. *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji I*, Pula: Arheološki muzej Istre.
- STICOTTI, Piero. 1914. Nuova rassegna di epigrafi romane, *Atti e memorie dalla Società istriana di archeologia e storia patria*, 30, Parenzo. Venezia. Trieste, 87-134.
- SUIĆ, Mate. 1965a. Peintures romaines récemment trouvées à Zadar, *Huitième Congrès international d'archéologie classique*, Paris: E. de Boccard, 353-355.
- SUIĆ, Mate. 1965b. Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, *Diadora* 3, 91-125.
- SWOBODA, Roksanda Maria. 1969. Denkmäler des Mater Magna kultes in Slovenien und Istrien, *Bonner Jahrbücher* 169, 195-207.
- ŠAŠEL KOS, Marjeta. 1994. Cybele in Salonae: A Note, *L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine, Melanges a la memoire de Marcel Le Glay* ed. Yann LE BOHEC [Latomus 226], 780-791.
- ŠAŠEL KOS, Marjeta. 1999. Matres Magnae in Salonae – a note, *Pre-roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*, Ljubljana, 81-91.
- TONČINIĆ, Domagoj. 2004. *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu 2004.
- TÓTH, István. 1989. The Remains of the Cult of Magna Mater and Attis in Pannonia, *Specimina Nova*, 59-121.
- TUDOR, Dumitru. 1969. *CMRED I, The Monuments*, Leiden: Brill.
- TUDOR, Dumitru. 1976. *CMRED II, The Analysis and Interpretation of the Monuments*, Leiden: Brill.
- TURCAN, Robert. 1996. *The Cults of the Roman Empire*, trans. A. NEVILL, Oxford: Blackwell.
- VAN HAEPEREN 2012: F. van Haeperen, Collèges de dendrophores et autorités locales et romaines, *Collegia. Le phénomène associatif dans l'Occident romain*, ed. M. DONDIN-PAYRE, N. TRAN, Bordeaux, 47-62.
- VERMASEREN, Maarten. 1966. *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, *EPRO* 9, Leiden: Brill.
- VERMASEREN, Maarten. 1977. *Cybele and Attis. The myth and the cult*, London: Thames and Hudson.
- VERMASEREN, Maarten. 1977. *CCCA III, Italia - Latium*, *EPRO* 50, Leiden: Brill.
- VERMASEREN, Maarten. 1978. *CCCA IV, Italia – Aliae Provinciae*, Leiden: Brill.
- VERMASEREN, Maarten. 1989. *CCCA VI, Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia*, Leiden: Brill.
- VERSLUYS, Miguel John. 2013. Orientalising Roman Gods, *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, Laurent BRICAULT & Corinne BONNET (eds.). Leiden: Brill, 235-259.
- VILOGORAC, Inga. 2006. Kibela i Atis u Ovidijevim stihovima, *Latina & Graeca* 9, Zagreb 2006.

- VILOGORAC BRČIĆ, Inga. 2008. Atribut andetrijskog Atisa, *Signa et litterae II: Zbornik projekta "Mythos - cultus - imagines deorum"*, ur. Helena TOMAS, Zagreb: FFPress, 105-111.
- VILOGORAC BRČIĆ, Inga. 2009. *Slavna žena Klaudija Kvinta*, Zagreb: Exlibris.
- VILOGORAC BRČIĆ, Inga. 2012. *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- VILOGORAC BRČIĆ, Inga. 2012a. Kvinkvenali u službi kolegija istočnjačkih kultova u Rimskome Carstvu, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 44, 133-141.
- WEISSHÄUPL, I. 1901. Zur topographie des alten Pola, *JÖAI*, 4, 169-208.
- WILKES, John J. 1969. *Dalmatia [History of the Provinces of Roman Empire]*, London: Routledge.
- ZEILLER Jacques. 1928. Sur les cultes de Cybèle et de Mithra, à propos de quelques inscriptions de Dalmatie, *RA* 28, 209-219.

The Great Mother of the Gods on monuments from Croatia

The cult of the Phrygian Cybele, Roman Great Mother of the Gods, and her consort Attis has been confirmed on Croatian territory by an array of material finds and epigraphic inscriptions dating back to the Roman Empirical era. It was most widespread on the coast of today's Dalmatia, which had historically been a part of the namesake Roman province. A smaller number of finds was found in Istria (Regio X, Venetia et Histria) and northern Croatia (Pannonia). Ancient sources attest to the official character of the cult in urban centres, to public and private sanctuaries, cultic ceremonies and rituals, and followers, including *archigalli*, priests, members of the *collegium* of *dendrophori*, and religious communities (*cognationes*). Salona was the dominant centre of the cult: the epigraphic evidence attest to the seat of the high priest, *archigallus* Lucius Barbunteius Demetrius, and to numerous sanctuaries of diferent kinds there. Assessing the nature, presence and spread of the cult, based on the data provided by the sources, authors also presented the first written discussion on Cybele's Mysteries on Croatian territory.

Key words: Great Mother Cybele, Attis, Dalmatia, Pannonia, X. Italic region, statue, fresco, inscription, *archigallus*, priest, *dendrophorus*, cognatio, *mysteria*

Ključne riječi: Velika Majka Kibela, Atis, Dalmacija, Panonija, X. italska regija, skulptura, freska, natpis, arhigal, svećenik, dendrofor, kognacija, misteriji

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

46

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2014.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 46

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Vlatko Previšić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest/ancient history), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek/
medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac
(moderna povijest/modern history), Tvrтко Jakovina (suvremena povijest/contemporary history),
Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb

Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske,

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Ivanka Cokol

Lektura

Jadranka Brnčić

Tisak

Web2tisak, Zagreb

Naklada

250 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*